

A PARASZTI KÖZÖSSÉGTŐL A RURALITÁSIG:

A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája*

Bevezetés

Ebben az írásban áttekintést próbálok adni a nemzetközi vidékkutatások néhány központi problémájáról. A több évtizede folyó kutatások talán legfontosabb közös eleme a neoevolucionista elméletek egyikének, a modernizációs elméletnek és a modernizációs fejlesztési gyakorlat bírálata. Természetesen nem egynemű ez a vidékkutatói tradíció, hisz – különösen az ötvenes és hatvanas években – sokan a mezőgazdaság és a vidék modernizálásának domináns útját támogatandónak tartották és olyan kutatási programokban vettek részt, amelyek kérdésfeltevése, kutatási eszköztára stb. e paradigmából származott. A hetvenes évekre azonban a kritikai megközelítés vált uralkodóvá. A vidékkutatások középpontjában a hetvenes évek óta egyrészt a modernizációs elméletre épülő fejlesztési gyakorlat következményeinek bemutatása áll, másrészt pedig az először a hetvenes években észlelt mélyreható társadalmi változások tematizálása. Célom annak feltárása, hogy miként távolodtak el a vidékkutatások a vidéki társadalom „Gemeinschaft” jellegű szerveződésének előfeltevésétől, milyen elméleti viták során vetették el a modernizációs elméleteket, s végezetül annak bemutatása, hogy a mai vidékkutatók többsége számára mit is jelent a vidék.

1966: Ray Pahl és Csajanov

A vidékkutatások történetében 1966 vízválasztónak tekinthető: ekkor jelent meg Ray Pahlnek az addigi kutatások alapfeltevését, a vidék–város kontinuumot bíráló dolgozata (Miller 1996), s ekkor adták ki angol nyelven Csajanovnak a *Paraszi gazdálkodás elmélete* című munkáját. E két írás megjelenése és széles nemzetközi visszhangja a modernizációs paradigma vidékképének plauzibilitásába vetett hit elillanását jelezte: (a.) a nyugat-európai, s főleg angol kutatók a vidék–város megkülönböztetés irrelevanciája mellett érveltek, míg (b.) a harmadik világ elemzői a modernizációs elméleten alapuló fejlesztési gyakorlatok káros következményeit tárgyalták.

(a.) Pahl (1966) szerint a vidék társadalma – legalábbis a korabeli Angliában – nem organikus közösségekből áll, mint azt addig a vidékszociológusok előfeltéte-

* A tanulmány az OTKA F026363 sz. *A regionális és vidékfejlesztési rendszer rivális tudásai* című kutatási projekt keretében készült. Tanácsaikért Horváth Gergely Krisztiánnak, Kovách Imrének, Somlai Péternek és Tardos Péternek tartozom köszönettel.

lezték. A vidéki helyi társadalmak empirikusan semmiféle olyan sajátos társadalom-szerveződési formát nem tudnak felmutatni, ami eltérne a városétól, ezért – hangzott Pahl kritikája – a vidék és a város közti különbségtétel sokkal több dolgot leplez el, mint megmagyaráz. Pahl „szétszóró város” (dispersed city) elképzelése szerint az angol „vidéken” e század hatvanas éveitől alapvető változások mentek végbe azzal, hogy a korábbi városok felé irányuló mozgás megfordult, s a városokból a kisebb vidéki településekre az új középosztályokba sorolt emberek érkeztek (ingázók, illetve a vidéki iparban és szolgáltatásokban dolgozók, valamint nyugdíjasok), ami sokkal több új helyi konfliktust teremtett, semmint azt a „vidék–város kontinuum” fel fogás „nyugodt és idillikus” vidékképébe bele lehetett volna tuszkolni.

A Pahl-i kritikának nagy hatása volt a hatvanas évek második fele és a hetvenes évek vidékkutatásaira. A vidékszociológiában ekkor intézményesült a krízis-diskurzus (pl. az Európai Vidékszociológiai Társaság soros elnökének beköszönő és leköszönő beszédében illet kitérnie a szakma válságára, a kétévente tartott kongresszusokon külön panel-beszélgetéseket rendeztek a krízisről és a kiútról [Shanin 1976; Benvenuti et al. 1975; Benvenuti 1985; Whatmore 1990]), de a nyugat-európai vidékszociológusok vidékképe is módosult: míg korábban az organikus fejlődést, a nyugalmat, a konfliktusmentességet és a közösségi összetartást látták és vizsgálták, addig a hatvanas évek végétől a konfliktus és a helyi társadalmak rétegződése került a kutatások középpontjába. Howard Newby (1977; 1985) a „Pahl utáni” vidékkutatások nagy alakja a következőképpen definiálta a vidéket: olyan földrajzi egységek, amelyekben a lakosság mérete és népsűrűsége alacsony, és ahol a gazdaság – elsősorban a mezőgazdaság – extenzív módon hasznosítja a rendelkezésre álló teret (a termőföldet). Newby egy szóval nem emlékezik meg a közösségről, a vidéki helyi társadalom szerveződésének specifikus differentiairól. Kutatásainak középpontjában a családi gazdaságokban dolgozó bér munkásokat állította, s azt a kérdést vizsgálta, hogy a mezőgazdaság kapitalista átalakulása során miként megy végbe az osztályképződés. Az osztályválast – illeszkedve a mobilitás-kutatások első és második generációjához – a politikai pártpreferenciákon és pártkötődéseken keresztül mérte. Howard Newby munkásságának eredményeképpen így – legalábbis az angol – új vidékkutatásokban a vidék–város ellentét helyett az osztályképződés és osztályidentitás vált a fő vizsgálati kérdéssé. Az osztályszempontú vizsgálati keretben a politikai gazdaságtan elméletét kiterjesztették a mezőgazdaságra, s a szűkebb farmvizsgálatok mellett megjelentek az állami agrárpolitikát, a mezőgazdasági munkásokat, a regionális egyenlőtlenségeket és az agrárökológiát elemző kutatások is.

(b.) A modernizációs elméleten alapuló fejlesztési gyakorlat első marxista kritikái a hatvanas években fogalmazódtak meg: a harmadik világ elmaradottságát nem a modernizáció lassúságával, hanem a modernizáció folyamata során létrejött függőségi viszonyokkal (dependency) magyarázták. A marxista fejlődéselméleti kritika második hulláma a hetvenes években az elsónél szofisztikáltabb modelleket dolgozott ki, noha az alaptézis megmaradt, vagyis hogy az alacsony termelékenység és a termelőerők lassú fejlődése a piaci viszonyok (ti. a kapitalizmus) kibontakozásának *következménye* és nem gátja. A világ gazdasági centrumoktól való függőség káros hatásainak, a kapitalista körülmények közti nem kapitalista termelési viszonyok fennmaradásának bemutatása mellett az irányzat legmaradandóbb hozzájá-

rulása a paraszti világ megértéséhez a paraszti áruterelés kiteljesedésének (commoditization) bemutatása tekinthető.

A neomarkista kutatások (Goodman–Redclift 1985) hetvenes évekbeli megújulását Csajanov 1920-as évek elején írt munkájának (A paraszti gazdálkodás elmélete) 1966-os angol nyelvű megjelentésével hozható kapcsolatba. Csajanov szerint a paraszti gazdaság különbözik a kapitalista farmoktól, s ez a különbség még a kapitalista termelési viszonyok dominanciája mellett is fennmaradhat. A paraszti gazdálkodás vezérelve a megélhetés egy adott szintjének hosszú távú fenntartása, amit a rendelkezésre álló termelési eszközöknek a családméret alakulásának ciklusaihoz illeszkedő kombinálásával érnek el. A marxisták szerint a harmadik világot jellemző termelési viszonyok a kapitalizmusra való átmenet hosszú folyamatának eredményeként jöttek létre, s ennek az átmenetnek épp az a sajátossága, hogy a paraszti gazdaságszerveződést és kultúrát lépésről-lépésre szétverte/szétveri¹. Így az alulfelettség, a szegénység nem a tradicionálisnak tételezett kultúrák és gazdaságok sajátossága, hanem a kapitalizmus szétterjedésének káros hatása. Persze a parasztok – ahol és amikor tehetik – ellenállnak ennek a rombolási folyamatnak, s ennek az ellenállásnak a mikéntjéről emlékezik meg James Scott (1996) magyarul is megjelent munkáiban.

A kapitalizmus (pozitívként ítélt) szétterjedésének aktuális állását a modernizációs teória képviselői a piacon eladott áruk arányával mérték (mit és mennyit adtak el a piacon), míg a marxisták azzal, hogy a termelési eszközökhöz való hozzáférés milyen mértékben valósul meg az áruviszonyok révén (mit és mennyit vettek a piacon).

A hetvenes évek világgazdasági válsága és az arra adott különböző intellektuális válaszok egy, a vidékkutatásban – és minden bizonnyal a társadalomról folyó gondolkodásban – végbemenő mély változásra utaltak. A vidékszociológusok a hetvenes évek közepétől vizsgálati terepüket, a vidéki társadalmat egyre inkább úgy szemlélték, mint értelmezési rendszereket, s a fő kutatási kérdéssé az vált, hogy az egyes vidékértelmezési és -fejlesztési paradigmáknak mik a jellemzői és milyen tényezők járulnak hozzá a paradigmaváltásokhoz. A vidékkutatásokban a paradigma-központú megközelítések a korábbi lineáris történelemszemlélettel való szakítást jeleztek, hisz mind a modernizációs elmélet, mind a parasztkutatások, mind az új agrárszociológia a vidéket egy, a modernitás kora előttről eredeztethető társadalomszerveződési típussal hozta összefüggésbe. Különbség csak abban mutatkozott, hogy

¹ „A paraszttalanítás (depeasantization) doktrínáját úgy definiálhatjuk mint a modernizáció során végbemenő fejlődés irányára és természetére vonatkozó tágabb nézetrendszer egyik ideológiai komponensét. Mindez lényegében annak a kikerülhetetlen történeti átmenetnek az elfogadását jelenti, miszerint a mezőgazdaság lépcsőzetes átalakulása a parasztság megszűnésével jár együtt. A feltételezések szerint a tudományos mezőgazdaság megvalósításához (azaz a »jó« mezőgazdaság, hisz a tudomány manapság definíciószerűen az igaz és a jó szuverén kritériumaként tételeződik) a mezőgazdaság iparosítására van szükség: a munkafolyamat racionalizációjára, a munkaszervezet hatékonyságnak megfelelő hierarchizálására, az agrártermelés folyamatának bürokratizálására, a népesség korporatív jellegű megszervezésére, a termelés maximalizálására, tartós növekedésre és az intenzív termelés technika meghonosítására. A parasztság súlyának csökkenése és végső soron eltűnése nem csupán a modernizáció következménye, de egyenesen kívánatos előfeltétele a folyamat sikerének” (Giner–Sevilla-Guzman 1980: 15–6).

mit is akartak kezdeni a „Gemeinschaftként” szerveződő vidéki társadalommal: a modernizációs elmélet hívei fel kívánták számolni, a parasztkutatók óvatosságra intettek, az új agrárszociológusok szerint pedig a kérdés a fejlett nyugati világban anakronisztikussá vált.

Az itt következőkben két amerikai szerző paradigmaközpontú modelljét ismertetem. Az első Harriet Friedmann (1982; 1989) nevéhez kapcsolódik, aki a hetvenes években folytatott parasztkutatásai után az ételmezési rezsimek (food regimes) marxista irányultságú szociológiájának alapjait rakta le (ehhez még lásd Buttel–Goodman 1989; Bonnano et al. 1995). Ezt követően bemutatom Philip McMichael néhány gondolatát, aki a társadalomátalakítási elméletek és gyakorlatok két paradigmáját különböztette meg: a fejlesztési és a globalizációs paradigmát.

Harriet Friedmann és az ételmezési rezsimek

Harriet Friedmann az ételmezési rezsimekről számos könyvet, tanulmányt publikált, s kétségtelenül a vidékkutatások egyik legnagyobb tekintélyű személyisége. Munkásságának első időszaka a parasztkutatásokhoz köthető, de a hetvenes évektől a modernizációs elmélet új kritikáját fogalmazta meg, ami csak részben kapcsolódott a parasztkutatások vonalába illeszkedő elemzésekhez. Központi tétele szerint a mezőgazdaság és az ipar közti kapcsolatok sokkal képlékenyebbek és globális méretűbbek annál, mint azt a modernizációs fejlesztési modell tételezi, mi szerint az ideális nemzetgazdaságban a mezőgazdaság és az ipar egymást dinamikusan kiegészítő ágazatok. Friedmann szerint Rostow növekedési modelljét az Egyesült Államok 19. századi példája alapján dolgozta ki, ám az empirikus tapasztalatok arra utalnak, hogy más nemzetgazdaságokban a két ágazat kapcsolata jelentősen eltér az amerikai mintától.

Friedmann a mezőgazdaság és a nemzetgazdaság kapcsolatát a rostowinál dinamikusabb és empirikusan jobban alátámaszthatóbb keretbe illesztette, az ételmezési rezsimek elméletébe. Ez az először Aglietta kidolgozta elmélet az élelmiszertermelés és -fogyasztás nemzetközi kapcsolatait összeköti a kapitalista tökefelhalmozás időszakaival.

Friedmann két ételmezési rezsimeket különböztet meg: az 1870–1914 közöttit és az első világháborút követően létrejöttet, mely alapvonásait tekintve máig fennáll. Az első ételmezési rezsim a kapitalista termelési viszonyok létrehozásának extenzív időszakával esik egybe, amikor a bér munka mennyisége robbanásszerűen megnőtt. A második rezsim időszaka a fogyasztási viszonyok intenzív átalakulásának korszakával esett egybe, ám ez az egybeesés korántsem véletlenszerű. A két rezsim közt az Egyesült Államok jelenti az összekötő kapcsot. Az USA mezőgazdasága egy olyan sajátos társadalmi forma, ami a 19. század második felében – a tradicionális európai mezőgazdaság kárára – lehetővé tette az európai élelmiszerfogyasztás felfutását (egyben a bérek reálértékének növekedését) és megelőlegezte a 20. század iparszerű agrár- és élelmiszertermelését.

A 19. század végén, a 20. század elején új nemzetállamok sora jött létre. A nemzetállamra épülő világrendben az amerikai és ausztráliai telepesállamok központi

szerepet játszottak, mivel ellátták élelemmel a növekvő európai munkásságot, s egyben egy új típusú nemzetközi kereskedelem bázisaivá váltak. Ebben a nemzetközi kereskedelemben a telepes országok a mérsékelt égövi termékekkel (gabona, hús) kapcsolódtak be, míg a gyarmati világ központjaiból (London, Párizs) a trópusi termékek kereskedelmét irányították. Az első világháborút követően a világgazdaság (s különösen az élelmiszertermelés) olyan változásokon ment keresztül, ami az autonóm nemzetállamoknak kedvezett. A régi és új nemzetállamok mindegyike arra törekedett, hogy önellátóvá váljék az alapvető élelmiszerekből, ezzel a más országoktól való függőséget csökkentse, s egyben a nemzeti agrártermelőknek (akik többnyire egybeestek az adott időszakban a nemzet „gerincét” képző parasztsággal, kisgazdákkal) biztosítsa a hazai piacot.

A két világháború közötti protekcionista agrár-világkereskedelmi rend azonban a második világháborút követően alapvető változásokon ment keresztül. Előrehaladt a nemzetközi integráció, rohamosan bővült a tartós élelmiszerek piaca (pl. a különböző konzervtermékek), az egyre intenzívebbé váló húsipar kulcsszerepre tett szert a tőkeakkumulációs folyamatban, s egyben messzemenő hatással volt a mezőgazdaság szervezeti és piaci kapcsolati rendszerének alakulására. Friedmann szerint agroélelmészeti komplexumok jöttek létre (elsősorban az Egyesült Államokban, pl. a Sunbelt övezetben), melyek a világ mezőgazdasági és élelmészeti piacain vezető szerepre tettek szert.

Az amerikai élelmiszeripari nagyvállalatok világpiaci vezető szerephez jutása azonban nem tekinthető kizárólag a „piaci” versenyben való sikerességüknek, ehhez más is kellett: az Egyesült Államok hegemon világpolitikai pozíciója. Az USA kormánya az amerikai agrobiznisz által megtermelt élelmiszer jelentős részét segélyként, vagy kedvezményes árú termékként juttatta el a század közepén létrejött új államokba, igyekezvén ezzel egyrészt a hatalomba jutott helyi elitek vezető pozícióját fenntartani, másrészt a szovjet tábor expanzióját meggátolni. Az amerikai agrobiznisz – politikailag támogatott – transznacionalizálódásának az volt a következménye, hogy a harmadik világ és részben Nyugat-Európa (bár itt a Közös Agrárpolitika keretében az 1950-es évek második felétől igyekeztek az USA-tól való függést csökkenteni) nemzetállamai saját agrártermelésüket és belső agrárkereskedelmüket egyre kevésbé tudták szabályozni. Ennek egyik példája a harmadik világ országjaiban az emberek mindennapi étrendjében bekövetkezett változások, a hús és gabonatermékek uralkodóvá válása; a McDonaldizáció ennek a folyamatnak csupán egy későbbi szakasza, amit sok helyütt a búzakenyér és a marhahús-konzerv előzött meg. A mezőgazdaság így lassan mindenütt a transznacionális tőkefelhalmozási folyamat részévé vált, s ha a paraszti vagy farmer termelők birtokukat meg is tudták őrizni, az inputok és outputok piaca (pl. a hatvanas évek „zöld forradalmának” köszönhetően) egyre inkább a – többségükben amerikai irányítású – transznacionális nagyvállalatok kontrollja alá került.

Harriet Friedmann nagy hatású tanulmányai azt bizonyították, hogy a vidékkutatók vizsgálati tárgya nem maradhat egyedül a vidéki ember (legyen az agrártermelő, fogyasztó avagy új középosztálybeli „kitelepült”), hanem a szélesebb politikai és gazdasági kontextust is be kellett vonni az elemzésbe. A politikai gazdaságtan marxista indíttatású irányzata a kilencvenes évekre – elsősorban az amerikai Philip McMichael nevéhez kötődően – új meglátásokkal gazdagította a vidékkutatókat.

Philip McMichael és a fejlesztési paradigmák

„A fejlesztési (developmentalist) paradigma – mely a vidékre úgy tekintett, mint a fejlődés során egyre reziduálisabbá váló kategóriára – jelenkori hanyatlása új életet lehel a vidékszociológiába. A vidék- és az ökológiai kutatások újbóli virulása a globalizáció növekvő kutatási népszerűségével jár együtt. Ez több mint pusztán véletlen – a globalizáció valójában a lokális különbségeket kristályosítja ki. A két folyamat együtt halad. De mindkettőt csak mint egy sajátos történeti konstrukciót érthetjük meg: azaz mindkettőt problematizálnunk kell. Amikor a 'globalizáció' problematizálásáról beszélek, akkor azt úgy kívánom láttatni, mint egy sajátos poszt-fejlesztési konstrukciót. A második világháborút követő időszakban a nemzeti fejlődés/fejlesztést jellemző célrendszer (mely a 'Bretton Woods-i' rendszerben intézményesült) a nyolcvanas évek adóssági válsága következtében irrelevánssá vált – ezt drámaian mutatják a fejlesztési elméletet alkalmazó államokat és intézményeket ért támadások, melyek a monetarista paradigma híveitől szegődött szervezetektől érkeztek. A hatékonyság és a pénzügyi hitelképesség fogalmainak legitimáló leple alatt a fejlesztési korszak nemzeti orientációjú intézményei mindenütt eltűnnek, s helyüket a globális orientációjú szervezetek veszik át. Igazodva e trendhez, a termelő kisközösségek azért tülekednek, hogy új szegletet találjanak maguknak az új globális gazdaságban, avagy, hogy ellenálljanak a globális nyomásnak. Bármilyen is történjék azonban, a lokális definiálása egyre inkább hangsúlyossá válik” (1996: 25).

McMichael szerint a vidékkutatásokban a nyolcvanas évek vége óta virágzó lokalitás kutatások egy tágabb kontextusba illeszkednek: a világ működésének és a kíváncsnak tartott fejlődés irányának felfogásában bekövetkezett változashoz. Az amerikai szerző ezt a változást a második világháborút követően kialakított világpolitikai rendszer összeomlásához, és az összeomlás következtében keletkezett intellektuális űrt betöltő globális szemlélet uralkodóvá válásához köti. A következőkben először azt mutatom be, hogy (a.) mi jellemzi McMichael szerint a fejlesztési (developmentalist) paradigmát, illetve (b.) a globalizációs paradigmát, s (c.) mely tényezőkkel magyarázza a paradigmaváltást. McMichael szerint a vidékszociológia népszerűsége és a világ fejlődésére/fejlesztésére vonatkozó domináns tudásrendszer között szoros korreláció áll fenn: a fejlesztési paradigma dominanciájának időszakában a vidékszociológia legitim kutatási terepe a fejlesztési akciók érintettjei, a fejlesztendők voltak, míg a globalizációs paradigma dominanciájának időszakában a lokális szemléletű kutatások a leginkább elfogadottak (és kutatási forrásokkal ellátottak).

(a.) McMichael a fejlesztési paradigmát egy, a második világháborút követően kialakított konstrukciónak tarja, melynek célja a kapitalista világ gazdaság stabilizálása volt. A fejlesztési paradigma tanítása szerint ezt a stabilizációt a nemzetállamok révén lehet elérni, s az 1945 után – legalábbis a kilencvenes évekig ideiglenesen – véglegesen nemzetiállami rendszer szabályozásában kombinálták a merkantilista és liberális szervezőelveket. A rendszerben a nemzeti gazdasági menedzselés rendszerei előnyt élveztek a kereskedelemmel szemben, s úgy képzelték, hogy a nemzeti jólét növekedése a stratégiai ágazatokra (acélipar, mezőgazdaság stb.) épülő gazdaságfejlesztéssel érhető el. A fejlesztési pa-

radigma a vidékre, a vidéki népességre úgy tekintett, mint az ipar jövőbeli munkaerejére, avagy mint olyan forrásra, ahonnan a jövedelmeket át lehet csoportosítani az ipari beruházások fokozására. A vidéki társadalmi problémákat ennek megfelelően marginálisnak tekintették, mely szemléletet a társadalomtudományi kutatóközösség is átvette. Noha kétségtelen, hogy a második világháborút követően a nyugati világ országainak többségében addigi történetük során soha nem látott gazdasági növekedés ment végbe, s a népesség anyagi jóléte is soha nem látott szintre emelkedett, de a fejlesztési paradigma alkalmazása a világ-gazdaságban számos új, a nyolcvanas évekre menedzselhetetlenné váló feszültségeket váltott ki. McMichael szerint a fejlesztési paradigma elvetéséhez a nyolcvanas években kiéleződő adósságválság járult leginkább hozzá, de amúgy „melléktermékként” a paradigma alkalmazása – elsősorban a harmadik világ országaiban – szegénységet, hiperurbanizációt és környezeti katasztrófa-helyzetet „eredményezett”.

- (b.) A fejlesztési paradigma érvényességébe és alkalmazhatóságába vetett hit elillanása egy új, a felmerült problémák megoldását ígérő paradigma létrejöttét eredményezte. McMichael globalizációs paradigmának nevezi ezt az új tudásrendszert, melynek központi ígérete szerint az adósságválság és a nyomában jövő világgazdasági krízis kiküszöbölése a piacok világméretű átszervezése és stabilizálása révén érhető el. A hangsúly a világméretűsége van, amennyiben az adósságproblémák megoldásának nem a korábban preferált nemzeti keretekben, hanem nemzetek közti és egyben feletti együttműködés eredményeként kell végbemennie. A paradigma kríziskezelési javaslata alapvetően pénzügyi, finansziális jellegű: a korábban szabályozatlannak tekintett nemzeti valutapiacok nemzetközi ellenőrzését javasolja, a kormányoktól és nemzeti bankoktól monetáris szigort követel. A gazdasági növekedés (mely cél továbbra is közmegegyezésesnek tekinthető) a hatékonyság fokozása révén érhető el. A hatékonyság a világméretű piaci versenyben való helytállás fokmérője és záloga is egyben: a paradigma szerint csak a hatékony, rugalmas alkalmazkodásra képes vállalatok, országok, családok, régiók stb. képesek a korlátoktól szabadabb tette versenyben fennmaradni. A hatékonyság, a versenyképesség növelésére tankönyvszerű, Ritzer szavaival „mcdonaldizált” tudáskészlet áll rendelkezésre (vö. „Hogyan hozzuk ki önmagunkból a legtöbbet?”, „Hogyan legyünk sikeresek?” stb.), amit lépésről-lépésre átültetve a gyakorlatba garantált a sikeres átszervezés, piaci alkalmazkodás. A globalizációs paradigmában tehát a korábbi paradigmában uralkodó területi (azaz leginkább nemzeti) elv alárendelődik a kapitalista elvnek: minden (legyenek azok nemzeti, ágazati, vagy bármilyen más) korlát a piaci versenyen alapuló gazdasági fejlődés gátjaként, tehát felszámolandó rosszként tételeződik.
- (c.) Azon túl, hogy az adósságválság a fejlesztési paradigma hirdette eszközök alkalmazhatóságába vetett hitet megingatta, mely más tényezők járultak hozzá egy új gazdaságpolitikai paradigma létrejöttéhez és dominánssá válásához? A mannheimi tudásszociológiai tradícióba illeszkedve szerzünk a tudástermelő (tudomány) és tudásalkalmazó (politikusok, gazdasági szakemberek) eliteken belüli átalakulással hozza összefüggésbe a változást: a „globalizációs elitek” lét-

rejtével és – képzelt – közösségé válásával, valamint a „fejlesztési – elsősorban nemzeti – elit” pozícióinak romlásával. Kik alkotják az új globális elitet? A pénzügyi szakértők és vezetők, a transznacionális korporációk vezetői, a világpolitika és világ gazdaság „hajóskapitányi” pozícióit betöltőket kinevelő és kiképző elítéképzők tudósai, valamint a nemzetközi intézmények (IMF, Világbank, WTO) menedzserei. Szerzőnk nem tér ki részletesebben arra, hogy miként is ment valóban végre a paradigmaváltás, így – legalábbis munkáiból – nem tudhatjuk meg, miként érlelődnek emberek millióinak mindennapi életét befolyásoló változások. A paradigmaváltás azonban végbement, s a gazdasági adatok azt mutatták, hogy a globalizációs megközelítés alapján sikerrel lehet a világ gazdaságot szanalni és új növekedési pályára állítani.

Vidékkutatások Európában a nyolcvanas és kilencvenes években

Az eddigiekből talán kiderült, hogy a nyolcvanas évektől a társadalomkutatók, s köztük a vidékkutatók figyelme egyre inkább afelé fordult, hogy a hetvenes évek válsága közepette először érzékelt mélyreható társadalmi változások miként konceptuálizálhatók (Lowe 1992). McMichael egy volt azok közül, akik a világ gazdasági rendszerben végbement változásokat tematizálták, mások a fordizmusról a posztfordizmusra (Gilbert et al. 1992), avagy a produktivista agráriumból a posztproduktivistára való átmenetként értelmezték a változásokat. A változások nem csupán a világkereskedelmi rendszerben, de a domináns munkaszervezeti formában, a legitim tudásrendszerben, a politikai preferenciákban és a mindennapi élet számos más területén (pl. vallásos gyakorlatok, gyermeknevelés, fogyasztás stb.) is jelentkeztek. A kezdeteiben a hetvenes évekre datált átalakulás vidékkutatói tematizálásában elsősorban az angol társadalomtudósok jártak élen. A vidékszociológiai vizsgálatok középpontjába így ismét a nyugati világban zajló változások kerültek, s az új paradigma a vidéki átalakulás (rural restructuring) címkét kapta (Mardsen et al. 1993; Mardsen–Murdoch–Flynn 1993; Mardsen 1989; 1992). A hatvanas évekkel összevetve a nyolcvanas évek (agrár-)politikai kérdése már nem az volt, hogy miként növelhető a mezőgazdasági kibocsátás, hanem éppen az, hogy miként csökkenthető, s miként lehet az agráriumba folyó közkiadásokat megkurtítani. A vidéki társadalomban diverzifikáció ment végbe, új foglalkoztatási formák jelentek meg, nőtt a pluriaktivitás, s az új iparágak egy része is vidéken telepedett le. Arról nem is beszélve, hogy megfordult a belső migráció iránya: a városokból egyre többen költöznek vidékre, ezzel megváltoztatva a falvak társadalomszerkezetét.

Nyugat-Európában a vidékkutatások új generációjának megjelenése a nyolcvanas évek közepére datálható. Ez az időszak – legalábbis az európai rurálszociológiában – többféle változást hozott: egy új kutatói generáció (mely tulajdonképpen maig meghatározza a kutatások fókuszát) vette át a „stafétabotot”, a mezőgazdaság politikai gazdaságtani vizsgálatának helyébe az átalakulás (restructuring) meglehetősen vegyes teoretikus háttérű kérdésköre került, s a harmadik világ helyett újra a fejlett nyugati világ vidéke vált a fő kutatási tereppé. A következő táblázatban a két kutatói generáció főbb jellegzetességeit hasonlítom össze.

<i>Tézis</i>	A mezőgazdaság politikai gazdaságtana (1975–1985)	Átalakulás (restructuring) (1985–1995), posztproduktívizmus, posztfordizmus
<i>Kutatók</i>	Newby	Cloke, Thrift, Murdoch, Madsen, Lowe
<i>Teoretikus keret</i>	A termelés politikai gazdaságtana	A fogyasztás politikai gazdaságtana
<i>Új jelenségek</i>	A mezőgazdaság integrációja a kapitalista termelési rendbe	Városi exodus, új vidéki konfliktusok megjelenése
<i>Kutatási terület</i>	Osztályviszonyok, mezőgazdaság, termelés	Fogyasztás, lokalitás
<i>Vizsgált társadalmi szereplők</i>	Mezőgazdasági munkások, farmok, agrár-szervezetek	Középosztályok, szolgáltató osztály

A hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének a vidéket érintő egyik legfontosabb fejleménye (legalábbis a fejlett nyugati világban) a térbelileg indifferens tőke megjelenése és a vidéki iparosodás újbóli beindulása. Mindez egybeesett egy vállalat-szervezési paradigmaváltással, amit a kutatók a posztfordizmus fogalmával ragadtak meg. Bonnano és Bradley 1994-es tanulmányukban a fordizmust a modernizációs elméletek derivátumának tartják: „Central to the project of the modernization school was the assumption of a *spatial unity between the economy and socio-political spheres*. Following classic theories of development (Durkheim, Weber) and the Keynesian economic doctrine, it was maintained that sustained expansion of capitalism has to be paralleled by forms of control of unwanted social consequences. More specifically, laissez-faire postures were rejected, arguing that unregulated individual interests and utility maximization resulted in social disintegration rather than spontaneous order. Importantly, the exercise of control was spatially defined. Though it was recognized that forms of economic expansion ought to be pursued, regulation of economic processes was primarily exercised at the community, regional and/or national levels. Indeed, in modernization projects national boundaries were identified as the territorial limits of these actions. ... The transition from Fordism to global post-Fordism can be viewed as a realignment of productive relations and consequently as a context for new spatial forms” (1994: 55).

A posztfordizmus a fordista térhasználat és -értelmezés átalakulását jelenti. Nem nehéz észrevenni, hogy a kutatók a fordista térhasználat alatt a modernizációs elméletek és gyakorlatok konstituálta térhasználatot értenek, s a posztfordizmus fogalmával a hetvenes évektől jelentkező mélyreható társadalmi átalakulás egyik aspektusát próbálják megragadni (a globalizáció, a posztproduktívizmus, az „új vidék” koncepciója tulajdonképpen ennek a széleskörű átalakulásnak a megragadására tett további kísérleteknek tekinthetők).

Bonnano és Bradley szerint a második világháborút követően a „Pax Americana” kontextusában kialakított új nemzetközi munkamegosztási rend, a fordizmus főszereplője a nemzetállam volt. A piaci kockázatok csökkentésére a nem kommunista világban állandósult az állami beavatkozás a gazdaságba, s a korporatív megoldások

olyan rendszere jött létre, mely tartósan volt képes garantálni a munkaadók, a munkavállalók és az állami elitek harmonikus együttműködését. A fordista paradigma a „vertikális” gondolkodás egyik típusa: definiált alárendeltségi viszonyok összessége alkotja a társadalmat, mely két nagyobb – képzettségük, feladataik és felelősségük szerint elkülönülő – csoportra oszlik: termelőkre és termelésirányítókra. A fordista üzemet rigid termelés-szervezési eljárásoknak megfelelően szervezik meg: koncentráció és centralizáció jellemzi, amit hosszú távú és átfogó tervezés egészít ki a társadalmi élet szinte minden területén (Mingione [1998] szerint a két vagy három gyermekes családmoddeltől kezdve a szabadidős tevékenységekig). A fordista térhasználatot a koncentráció is jellemzi, ennek talán legillusztrisabb megjelenési formája a különböző székhelyek (fővárosok, városközpontok, központi funkciójú települések, szabadidőközpontok stb.), ahova a gondos tervező a különböző funkciók együttesét telepítette.

A posztfordizmus a hetvenes évek mély rendszerváltságának a következménye: az olajválság felerősítette világgpiaci krízisre, a nyugati világban kibontakozó antimodernista (elsősorban baloldali) társadalmi mozgalmak okozta megrázkódtatásokra és a harmadik világban felerősödő nyugatellenes mozgalmak (melynek talán legnagyobb sikere, s egyben máig ható politikai következményekkel járó eseménye az 1978-as iráni forradalom) okozta modernizációs „katzenjammerra” adott sajátos válasz. A posztfordista paradigma híveinek fő célja a rigiditás csökkentése, a rugalmasság növelése, a gátak (legyenek azok helyi, regionális, avagy nemzeti) elhárítása, a tőke minél szabadabb és gyorsabb mozgásának elősegítése. A megközelítés térhódítása a nemzetközi munkamegosztás rendjének átalakulásával, a nemzetállam szabályozó képességének csökkenésével, a jóléti rendszerek visszaszorulásával, bércsökkenéssel, növekvő osztálypolaritással és a multinacionális vállalatok létrejöttével és felvirágzásával jár együtt. A multinacionális cég már nem nemzeti keretekben „gondolkodik”, beszerzési és értékesítési tevékenységét a „global sourcing” imperatívuszának megfelelően alakítja.

A posztfordista átmenet a vidéket sem hagyja érintetlenül: míg a fordista megközelítésben a vidékként definiált tér (és az oda kötött és kötődő) társadalmi aktorok a modernizációs program célterületének számítottak, addig a posztfordista világban előnyökkel és hátrányokkal rendelkező (helyesebben rendelkezni vélt) településekként, lokalitásokként értelmeződnek, és – legalábbis a kutatók és a posztfordista fejlesztők szerint – versenyképességük fokozására, avagy a globális nyomásnak való ellenállásra törekcszenek.

Az új (elsősorban elektronikai) ipari létesítmények vidéki megjelenése mellett a kisebb települések társadalmába más, új társadalmi szereplők is érkeztek: a vidéki idillre vágyó középosztálybeli aktorok. Az agrárfoglalkoztatás súlya így jelentősen csökkent a vidéki településeken, s nőtt a különböző ipari létesítményekben vagy a szolgáltatási szektorban dolgozóké, illetve a vidékről a városba ingázóké. A helyi feszültségek fő forrásává a termelés helyett a fogyasztás vált, mivel az újonnan érkezettek fogyasztási (köztük tér- és tájhasználati) preferenciái jelentősen különböztek az „öshonos” népességtől. Ezt az elmozdulást néhány kutató úgy foglalta össze, hogy a *megélhetésről* a hangsúly áthelyeződött az *életstílusra*. Mardsen és kutatótársai (1993) pedig azt bizonyították, hogy a középosztály városból történő kiáramlásá-

ban a fő hajtóerő az volt, amit a társadalom tagjainak többsége sajátosan vidékinek tartott: a csendesség, a lelki és szellemi béke, a természetközelség és a közösséghez tartozás igénye. A dolog meglehetősen paradox: a vidékkel foglalkozó tudományokban a hatvanas évek közepén épp az a meggyőződés vált általánosan elterjedté, hogy a fenti jellegzetességek nem köthetők a vidékiként definiált településekhez, ám mintha a városi emberek nem hallották volna a vidékkutató szavát, inkább figyeltek más értelmezés-konstruáló szereplőkre (sajtó, szépirodalom, politikai erők) szavára: irány a vidék!

A jelenkori vidékkutatások kedvelt terepévé tehát a lokalitás vált. Általános kutatói vélekedés szerint a kutatási hangsúlyt azokra a kérdésekre kell helyezni, hogy milyen intézményi viszonyok irányítják a térségi struktúrák reprodukcióját, s mi jellemzi a lokális társadalmi cselekvés és a helyi társadalmon kívülről eredő akciók kapcsolatát. Marsden szerint a helyi társadalmakban a feszültségek a fejlesztés és a megőrzés elveinek (illetve az ezeket hangsúlyozók) ellentmondásából származnak, hisz az új középosztályi emberek a vidéket, mint fogyasztási helyet szemlélik, ahol a vágyott vidéki idillben élhetnek, míg az „öslakosság” megélhetést keres, jövedelmét akarja növelni, akár annak árán is, hogy a vidéki idill jellegzetességeit felszámolja.

Flynn és Lowe (1994) a vidéki társadalmakat négy szempont szerint vizsgálták (gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai paraméterek), s ez alapján négy ideáltípust dolgoztak ki, melyek a vidéki helyi társadalmak négy lehetséges fejlődési útjára vonatkoznak:

- A megőrzött vidék (preserved countryside): ahol fejlesztésellenes és környezetvédelmi (megőrző-fenntartó) jellegű attitűdök dominálják a helyi politikai szervezeteket és ebből fakadóan a helyi döntéshozatalt. Ezeknek az attitűdöknek a hordozói elsősorban a középosztálybeli lakosok, akik új szabadidős, rekreációs és kiskereskedelmi – tehát elsősorban a fogyasztáshoz kötődő – tevékenységek iránt támasztanak helyi keresletet. Ugyanakkor ezek a törekvések erős ellenállást találnak a helyi társadalom agrárius – termelés-orientált – szegmensében, vagyis azok közt, akik a helyi fejlesztéseket a családi gazdaságok és a mezőgazdaság – környezetet veszélyeztető – fejlesztésére építenék.
- A konfliktus jellemezte vidék (contested countryside): azokon a vidéki településeken, amelyek messze esnek a nagyobb városok szuburbán régióitól, s ahol nincsenek különösebb környezeti értékek, ott a helyi politikában a mezőgazdasági családi farmok és a fejlesztés hagyományosabb formáiban érdekelt helyi erőcsoportok koalíciója marad a domináns. Ezekben a helyeken a helyi politikai diskurzus központi fogalma a helybeliség marad, szemben a megőrzött vidéket jellemző – s a középosztályok jelenlétéhez kötődő – szakértelemmel.
- A paternalista vidék (paternalistic countryside): a helyi politika és a helyi fejlesztés folyamata azokon a vidékeken, ahol nagyobb magánbirtokosok tulajdonában van a termőföld, a meglevő földtulajdonosok érdekei szerint folyik. A térhasználat ezen típusában a legvalószínűbb a különböző elitcsoportok (golf, vadászat stb.) térhódítása.
- A klientalista vidék (clientelist countryside): számos távoli vidéki térségben, ahol az ellenurbanizáció folyamata egyáltalán nem jelentkezik, s a helyi gazdaság és társadalom erőteljesen ráutalt a különböző kormányzati támogatásokra, ott

a helyi fejlesztési koalíciók (családi gazdaságok, nagyobb földtulajdonosok, helyi nem mezőgazdasági tőke) és az állami – elsősorban agrár – fejlesztési ügynökségek közötti korábban létrejött klientelista jellegű kapcsolatrendszer továbbra is fennmarad. A helyi politikai diskurzust és döntéshozatalt a közösség jólétének növelésének (munkahelyteremtés, szociális lakásépítés, közösségi beruházások) igénye dominálja, azzal együtt, hogy a külső állami támogatást ambivalensen ítélik meg: függnek is tőle, ám azt kevésnek is találják.

Diskurzus és ruralitás: Marc Mormont megközelítése

A jelenkori vidékkutatók többsége a társadalmi konstruktivista megközelítést vallja magáénak. Noha maga a konstruktivista tradíció is rendkívül szerteágazó, a perspektíva emberszemlélete, a jelentéskonstruáló és a világot folyamatosan újradefiniáló társadalmi cselekvő közös nevezőre hozza a különböző témákkal foglalkozó kutatókat. Marc Mormont 1987-es írása ebből a szempontból jelent mérföldkövet a vidékkutatások történetében: először jelent meg a diskurzus és a reprezentáció fogalma mint elemzési eszköz, s Mormont a belgiumi nemzeti parkok vizsgálata során először alkalmazta a ruralitás fogalmát, mint egy új, a vidék értelmezésében bekövetkezett fordulat terminusát. „Míg korábban azért beszéltünk a vidéki világról, hogy egy különálló univerzumot definiáljunk (vagyis egy sajátos népesség, sajátos – a városiétól eltérő – szabályok szerint él, s ahol más tevékenységek, más emberek, más életstílusok találhatók); manapság egy másik reprezentáció irányába mozdultunk el, mely a vidékiként jellemzett dolgokat nem úgy tekinti, mint egy másik önálló társadalmi világot, hanem mint a társadalmi kapcsolatok különböző, sajátos módját” (1987: 17). Az elmozdulás két szinten vizsgálható: a térhasználatban és a reprezentációban.

- (a) A korábbi időkkel összehasonlítva a vidéki tér manapság sokkal kevésbé a termelés, mégpedig az agrártermelés helye. Mára a vidéki tér funkciói differenciálódtak, s a fogyasztás, elsősorban a különböző, a turizmushoz kötődő fogyasztási tevékenységek terévé vált. Ma a vidéki tér a városi tér egy típusa: városi hálózatok része, városi emberek használják (ingázók, üdültulajdonosok, turisták) és gyakran városi intézmények és szervezetek menedzselik. A városi életmód és ezzel a városi emberek „meghódították” a vidéket.
- (b) Ugyanakkor a társadalmi reprezentációk szintjén a vidék – legalábbis azok a dolgok és társadalmi gyakorlatok amit vidékiként értelmezünk, illetve értelmez a társadalmi cselekvők egy csoportja – a társadalom és a társadalmi fejlesztési gyakorlatok domináns, s egyben városiként tételezett formájával szembenálló alternatívaként jelenik meg. Mik ennek az alternatívának a főbb jellegzetességei? Egyrészt az iparosító fejlesztési modell (nagy méretek, technikai és technológiai innovációk és bürokrácia) kritikája, másrészt erős hit a kis közösségekben megvalósuló, az önfenntartást megcélzó fejlesztési modell kialakíthatóságában. A tradicionális vidéki világ víziói, melyet a társadalomtudományok és a szépirodalom terjeszt, legfőképpen hivatkozássként szolgálnak e modell elképzelésében. A paraszti autarkia, a faluközösség és az ősi termelési technikák már nem

egy elmúlt kor reliktumai, hanem olyan imidzsek, melyek ezt az új társadalmi projektet legitimálják, egy ruralizált társadalom kialakításának szükségességét és mikéntjét. A cél nem a régi világ feltámasztása, hanem a társadalmi és gazdasági élet olyan formáinak kifejlesztése, melyek alapjaiban különböznek a jelenleg uralkodótól, s amelyben

- a rurális társadalmi identitás nem a tradíciókból fakad, hanem egyéni vagy kollektív döntés eredménye;
- a vidéket a termelés és a tér menedzsmentje alapján különböztetik meg, semmint tevékenység (mezőgazdaság) avagy település milyensége (falu) alapján;
- a helyi közösségek autonómabbak és a mostaninál egyenlőbb partnerei a külvilágnak.

Mormont szerint tehát a ruralitás paradigmában a vidék a nem városiként (városi alatt értve az ipari, a személytelen, a bürokratikus, a tömeges társadalmi relációkat, pl. termelés, fogyasztás) értelmezett egyéni és társadalmi gyakorlatok tere. A vidék és a közkeletűen a modernitáshoz kötődő társadalmi gondolati és cselekvési mintázatok közti ellentét felállítása – mint azt a fentiekben is láttuk – nem újkeletű jelenség. De a modernitás üdvöztető voltában kételkedő vidékszociológusok kevesek lettek volna ahhoz, hogy a vidékiként definiált térben olyan társadalmi szereplőcsoportok létrejöttét generálják, amik az új vidékfelfogást hirdetik, s a ruralitáshoz kötődő társadalmi gyakorlatokat terjesztenek. Mormont szerint – s itt a vizsgálat leszűkül a természetvédelmi területekre – a nemzeti parkok jelenkori népszerűsége a századelőn megindult változásokhoz kötődik: a természet és ember kapcsolatának újradefiniálási kísérletében. Miben áll ez az újszerű és eléggé idealisztikusnak tűnő kapcsolat? A piaci viszonyok kiterjedésének számlájára írható károk kiküszöbölésében, a természet és ember közötti személyes viszony helyreállításában, a nagylelkűség és kölcsönösség elvének újrafelfedezésében. Talán nem meglepő, hogy az elképzelés hívei nem az ipari burzsoázia és nem az ipari munkásság soraiból érkeztek, hanem a – korabeli átalakulásban a társadalmi süllyedés rémével birkózó – földtulajdonos-rétegek és a természettudósok egy részének (pl. botanikusok, zoológusok stb.) köréből.

A konzervacionista mozgalom század eleji sikereit követően egészen az 1960-as évekig kevés szó esett a természetvédelmi területekről, pláne a vidékiségről és a nemzeti parkok közötti kapcsolatról. A hatvanas évekre sokat változott a fejlett ipari országok vidéke: a századfordulóval összehasonlítva tovább növekedett a mezőgazdasági földhasználat, az agrármodernizáció eredményeképpen iparszerű termelési módszerek terjedtek el, ezzel összefüggésben csökkent az agrárnépesség aránya, s nőtt az iparban és a szolgáltatásokban dolgozóké. De a legfontosabb változás mégis a vidéken élők aspirációiban következett be: városi életkörülményeket szerettek volna (s jegyezzük meg, tudtak is) teremteni maguk és gyermekeik számára (ezt az átalakulási folyamatot Magyarországon Márkus István örökölte meg az ambíciók robbanásáról írt kiváló műveiben). A modernizáció ellenzői számára ez annyit jelentett, hogy „a vidék elesett”. Persze paradox módon az antimodernista törekvések szinte mindegyikét városi társadalmi csoportok képviselték, a vidéki népesség (talán a földtulajdonos nemesi rétegek kivételével) sosem állt élesen szembe a modernizációban hívó társadalmi mozgalmakkal. A hatvanas években Mormont két társadalmi

szereplőcsoportot azonosított, amelyek a természet és ember kapcsolatának korabeli uralkodó megközelítésével szembehelyezkedtek, s a természetvédelmi területek felállítása mellett kardoskodtak:

- (a) a természettudós ökológusok, akik a botanikusok, zoológusok és geográfusok jelentős társadalmi és tudományos presztízscsökkenést elszenvedett köreiből érkeztek, s akik harcosan szembeszálltak az ipari természetátalakítási módszereket kidolgozó biokémikusokkal, agronómusokkal;
- (b) a megújult természetvédő konzervacionista mozgalmak, amelyek soraiba új támogatók érkeztek az új középosztályok soraiból (tanárok, szakértők).

Az ökológusok és a konzervacionisták közös fellépését kiváltó fejlemény a hatvanas évek hatalmas méretű infrastrukturális fejlesztése (útépítések, erőművek) és a városok természetromboló terjeszkedése volt. Mindez együtt járt a természetvédő mozgalmak protest-eszköztárának kibővülésével, a tiltakozó akciók militánsabbá válásával.

A természetvédelmi területek létrejöttének megértéséhez nélkülözhetetlen a hatvanas években a turisztikai iparban végbement változások, a tömegturizmus megjelenésének figyelembe vétele. Az infrastrukturális, az ipari és a városi térigény kibővülése egybeesett a turisztikai térigény rohamos növekedésével, ami komoly nyomás alá helyezte a még megmaradt, „érintetlen” természeti helyeket (közülük is elsősorban a völgyeket). „A tömegturizmus megjelenése radikálisan megváltoztatta a viszonyokat. Ez nemcsak azért következett be, mert a korábbiakkal sokkal több turista jelent meg a vidéki térben, hanem azért is mert a turizmus azon tájhasználati (tájékoztató) módok iránti igény megnövekedésével járt együtt, amelyek korábban egy szűkebb kisebbség előjogai közé tartoztak” (1987: 6). A turisztikai térfogyasztás térhódítása fenyegette mind a mezőgazdasági térhasználatot (bizonyos esetekben sokkal kifizetődőbbé vált felhagyni a termeléssel, s átváltani valamilyen idegenforgalmi attrakcióra), mind a konzervacionisták „érintetlen” tájait, mind pedig az ellenurbanizáció során a vidéki (elsősorban szuburbán) helyekre költözött új középosztálybeliek vidéki idill képét (s főleg a békességet, nyugalmat, csendességet és tisztaságot bolygatta fel, piszkította be a városi – gyakran külföldi – turisták autójának tömege).

A hatvanas évek abban is változást hozott, hogy az akkoriban születő regionális fejlesztés uralkodó megközelítésében a vidéki, falusias települések fejlődése már nem a mezőgazdaságra, hanem a turizmusra, mégpedig a tömegturizmusra épült. Az állam egy új politikai terület (regionális politika) életre hívásával a korábbiaknál aktívabb részese lett a táj- és térhasználat alakításának.

Mormont szerint a hatvanas években végbement széleskörű társadalmi átalakulás (ami az agrárium dominálta vidék megszűntét hozta) végeredményben két következménnyel járt:

- (a) a vidéki, falusi településeken élő és megélhetésüket is ott biztosító népesség társadalmi – s különösen helyi – befolyásának csökkenésével;
- (b) a vidéki társadalmi tér sajátságosságának elvesztésével, gyakorlatilag a városi tér egy típusává válásával.

A társadalmi térkonstruálás (social spatialization) új rendszerében a vidéket döntően városi társadalmi szereplőcsoportok alkotják meg, a térhasználat és -értelmezés különböző városi csoportok közötti vetélkedés tárgya. E jelenséget sokan, mint a posztproduktivista, vagy posztfordista vidék korszakát értelmezik, mások – s köztük Christopher Ray – viszont vidékfejlesztési paradigmaváltásról érkeznek. A következőkben mi is ezt vizsgáljuk: miként látja (vagy legalábbis szeretné látni) a vidéket a jelenkori vidékfejlesztő.

Egy új fejlesztési paradigma megjelenése: a kultúra-gazdaság tézis

Christopher Ray a *Sociologia Ruralis* 1998. évi első számában jelentette meg nagy jelentőségű cikkét *Kultúra, intellektuális tulajdon és területiális vidékfejlesztés* címmel. Noha az anyag megjelenése óta nem telt még el elég idő ahhoz, hogy a vidékkutatók alaposan megvitassák Ray téziseit, de ismereteim szerint ez az első olyan anyag, mely a vidékfejlesztés új európai paradigmájának megjelenését a világ-, s különösen az európai gazdaságban végbemenő változásokhoz kapcsolta. Az írás abból a szempontból is fontosnak tekinthető, hogy nem „légüres térben” jött létre: a nemzetközi vidékkutatásokban az utóbbi tíz évben folyó viták szintézisére tesz kísérletet.

Ray szerint a vidékfejlesztés kultúra-gazdasági megközelítése arra a meglátásra épül, hogy a vidéki térségekben a helyi gazdasági kontroll (tehát az, amikor a helyi társadalom szereplőinek hatalmában áll a helyi gazdaság alakulását befolyásolni) annak révén növelhető, ha a hely (place) becse az ahhoz kötődő kulturális identitás révén felértékelődik. A megközelítés annyiban gazdasági, amennyiben a források, a termelés és a fogyasztás kapcsolatát tematizálja, míg annyiban kötődik a kultúrához, amennyiben azt az átalakulási folyamatot próbálja megragadni, melynek során a térhez kötődő helyi kultúra gazdasági jelentőségre tesz szert. Ray felfogásában a kultúra-gazdaság megközelítés elsősorban a termeléssel foglalkozik: az adott térséghez kötődő kulturális rendszerrel, s azzal, hogy a társadalmi aktorok különböző hálózataiban miként jönnek létre olyan új források, melyek kiaknázása az adott térség gazdasági érdekeit szolgálja.

A megközelítés három forrásból táplálkozik: a posztindusztriális, fogyasztói kapitalizmus létrejöttét tematizáló irodalomból; az Európai Unió vidékfejlesztési politikájából; és a regionalizmus eszméjének térhódításából. A posztindusztriális kapitalista rendszer létrejöttét és jellemzőit vizsgáló szakirodalom szerint a jelenkori fejlett nyugati gazdaságokban a korai modern térfelfogás (objektív terek, rigid hierarchiák) átadják helyüket a térszervezés és -szerveződés rugalmasabb, szubjektívebb formáinak, ami a kapitalista tökefelhalmozási folyamatban végbement változással hozható összefüggésbe: a jelentés-, a szimbólumkonstruálás reflexív formáinak térhódításával.

Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája az utóbbi években a szektorális, elsősorban a mezőgazdaság modernista fejlesztésére épülő irányából egy, a vertikális kapcsolatokat építő, a területiséget messzemenően figyelembe vevő irányba mozdult el: vagyis a támogatásokat egyre kevésbé a szektorális elv szerint, s egyre inkább a

területi elv szerint allokálják. A kilencvenes években – a Közös Agrárpolitika reformjához kötődően – a vidékfejlesztésben az a nézet vált általánosan elterjedtté, miszerint a különböző területi egységek (legyenek azok régiók, kistérségek, avagy az egyes települések) közti fejlettségbeli különbségek² úgy számolhatók fel a legmegfelelőbbben, ha az egyes térségek feltárják és értékesítik a helyi erőforrásokat, köztük a kulturális identitást.

A kultúra-gazdaság megközelítés harmadik forrása a regionalizmushoz, az európai régiók (újja)születéséhez kötődik. A nemzetállamok bizonyos funkcióit átvevő régiók egyre inkább arra törekednek, hogy a térség gazdaságát és társadalmát úgy fejlesszék, hogy mindeközben a térség kulturális identitását megőrzik, sőt ha lehet erőforrásként kiaknázzák. A regionalisták (legyenek azok az régiók politikai vezetői, avagy a régió „névében beszélő”, a régiót konstruáló tudósok, újságírók stb.) megközelítésében a globalizációs folyamat periferizációs fenyegetését csak úgy tudja az adott területi egység elkerülni, ha kulturális rendszerét egyre inkább a tőkeakkumulációs folyamat szolgálatába állítja.

Talán a fenti rövid tárgyalásból is kiderült, hogy Ray szerint a fejlesztés új paradigmájának megszületését követhetjük nyomon az Európai Unióban. Ha a McMichael-i keretekben maradunk, akkor a vidékfejlesztés új megközelítése a globalizációs paradigma egyik válfaja, hisz (a.) a globalizáció tölti be a fő veszélyforrás, de egyben lehetőség szerepét is; (b.) a javaslat a periferikussá válás elkerülésére a lokalizáció, azaz a globalizáció fenyegette lokális kulturális értékek megőrzése, s gazdasági kiaknáása.

Ray a kultúra-gazdaság négy – fokozat jellegű – típusát különböztette meg:

1. olyan meglevő források értékesítése, melyek egy adott helyhez, térséghez kötődnek, s mely forrásokat közvetlenül értékesítik, avagy a térség marketingjében alkalmazzák;
2. a második típusban már új térségi identitás konstruálásáról van szó, mely új térségi termékek (legyenek azok akár turisztikai látványosságok) létrehozását és a térségen kívülieknek való eladását jelenti;
3. a harmadik típus továbbra is térségi stratégiát jelent, de a kezdeményezéssel már nem csupán a térségen kívülieket, hanem a térségben működő szereplőket is megcélznak. A helyi üzleti csoportok, hivatalos és nonprofit szervezetek közös stratégiájának célja a termékek egymásnak való eladása (selling itself to itself). Ez a típus különösen azokban a térségekben gyakori, ahol a közösségtudat egyik leg-

² Ehelyütt nincs arra mód, hogy az Európai Unió vidékfejlesztési politikájának átalakulását kiváltó tényezőket sorra vegyük, s feltárjuk azokat az aktorokat, amelyek az átalakításban főszerepet játszottak. Amit mégis meg kell említenünk, az a „tudomány szereplőinek” meghatározó jelentőségű részvétele az új normatív vidékfejlesztési tudás megkonstruálásában, és a vidékfejlesztési politika-hálózat megszervezésében. Mindez természetesen szoros összefüggésben áll azzal, hogy egyes időszakokban a tudás mely típusait tekinti az emberek többsége legitimnek: esetünkben a tudományosként definiált tudás politikaalkító szerepének fontosságára utaló jelek tömegével találkozunk, ami alátámasztja az Európai Unió azon teoretikusainak meglátását, akik szerint az egységesülés a szellemi örököse a felvilágosodás során megszülető, a tudomány felsőbbrendűségét és legitim társadalomátalakító szerepét hirdető gondolati tradíciónak.

főbb eleme a közös külső elnyomás (pl. a centrumoktól távol eső, nemzetiségileg, nyelviileg különböző térségekben);

4. a negyedik típus a térségi önállóság minőségileg magasabb fokát jelenti: a közös stratégia lényege, hogy a domináns fejlesztési gyakorlatoktól különböző helyi fejlesztési utat dolgozzanak ki és valósítsanak meg. Mindez a térségi kultúra széleskörű újradefiniálását feltételezi, és egy új, a térség aktorai többsége által tiszteletben tartott etika kidolgozását.

A kultúra a kultúra-gazdaság megközelítésben lokális tudásként jelenik meg. A lokális vagy helyi tudás (local knowledge) Clifford Geertz (1994) innovációja, értelmezésében az ember által font jelentésháló, annak módja, hogy miként végzünk dolgokat, s hogy miként értelmezzük a világot. A kultúra-gazdaság így nem egyéb mint olyan stratégiák összessége, melyek a lokális tudás átalakításával új forrásokat teremtenek az adott térség aktorai számára, azaz a lokális tudás felismerése, konstruálása és értékesítése.

A lokális tudás és az állam jelenkori kapcsolatát kétféleképpen közelítik meg a kutatók: egy részük azt hangsúlyozza, hogy az adott területen univerzális érvényeségre törekvő (nemzet)állam minden olyan tudás- és értelmezéstípust maga alá gyűr, amely útjában áll törekvéseinek, vagyis a lokális tudás, a lokális kultúra a nemzetállami dominancia időszakában elnyomott, így a lokális tudásra építkező helyi fejlesztési törekvéseket az *állammal szemben* kell kialakítani. Mások viszont úgy érvelnek, hogy alakult volt bármiként is a nemzetállami és a lokális kultúrák kapcsolata, napjainkban az állam előmozdítója lehet a kultúra-gazdaság megközelítés uralkodóvá válásának, mivel biztosíthatja a jogi feltételeket (a tulajdonjogok garantálása révén) ahhoz, hogy az adott térségre jellemző termékek értékesítéséből származó előnyöket valóban csak az adott térségbeli szereplők realizálják (pl. Magyarországon a hegyközségi és a bortörvényben előírták, hogy a boros palackokon szerepelnie kell annak, hogy mely borvidékről származik a termék).

Ray mellett érvel, hogy a fejlesztés kultúra-gazdasági megközelítése nem csupán a vidéki térségekre alkalmazható, hanem bármely – legyen az vidékiként vagy városiként definiált – térbeli képződményre. Mindez további elmozdulást jelent abba az irányba, ami a hatvanas években körvonalazódott először: a vidék és a város közti társadalomszerveződési különbség előfeltevésének feladása, s annak vizsgálata, hogy miként értelmezik a különböző társadalmi szereplők a vidéket, milyen sajátosságokat tulajdonítanak a vidékiként definiált téreknek, s az értelmezésekhez kapcsolódóan milyen társadalmi cselekvést valósítanak meg (Frows 1998; Greider–Garkovich 1994; Harris et al. 1995; Clark–Murdoch 1997).

Összefoglalás

Írásomban amellet igyekeztem érvelni, hogy a vidéki társadalomszerveződés „Gemeinschaft” jellegének előfeltevését a hatvanas–hetvenes években feladva a vidékkutatók eltérő elméleti irányokba tájékozódtak. A váltás a vidék értelmezésben végbement eltolódásként ragadható meg: a hatvanas–hetvenes évek vidékkutatói (voltak legyen a modernizációs elmélet reprezentánsai, parasztkutatók, avagy az agrárium politikai gazdaságtanát vizsgálók) a vidéket a társadalomszerveződés városától különböző, korábbi kezdetekre visszatekintő típusaként értelmezték. A nyolcvanas évektől viszont az a nézet vált általánosan elfogadottá, hogy a vidékkutatónak célszerű ebbéli előfeltevését megkérdőjelezni, sőt felfüggeszteni, s figyelmét azokra a társadalmi gyakorlatokra (és egyben értelmezésekre) irányítani, amelyek során a vidék jelentése, és a vidékhez kapcsolt legitim cselekvési formák létrejönnek. A vidékkutatások „kulturális fordulata” után a vidék elsősorban, mint a társadalmi terrek egy típusa jelenik meg, melynek értelmezése meglehetősen vitatott, s a legtöbb tudományos eredménnyel épp ezeknek az értelmezési vitáknak a vizsgálata járhat.

Irodalom

- Benvenuti, B.–B. Galjart–H. Newby 1975. The current status of rural sociology. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 15), 1-2, 3–21.
- Benvenuti, B. 1985. On the dualism between sociology and rural sociology: some hints from the case of modernization. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 25), 3-4, 214–229.
- Bonnano, A.–D. Constance–M. Hendrickson 1995. Global Agro-Food Corporations and the State. In: *Rural Sociology* (Vol. 60), 2, 274–296.
- Bonnano, A.–K. Bradley 1994. Spatial relations in the Global Socio-Economic System and the Implications for Development Planning. In: A. Jansen–D. Symes (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen: Agricultural University, 49–64.
- Buttel, F. H.–D. Goodman 1989. Class, state, technology and international food regimes. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 29), 2, 86–92.
- Clark, J.–J. Murdoch 1997. Local Knowledge and the Precarious Extension of Scientific Networks: A Reflection on Three Case Studies. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 37), 1, 38–60 (April)
- Cloke, P.–N. Thrift 1990. Class and Change in Rural Britain. In: Mardsen, T.–P. Lowe–S. Whatmore (eds.) *Rural Restructuring*. David Fulton: London, 165–181.
- Flynn, A.–P. Lowe 1994. Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside. In: A. Jansen–D. Symes (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen: Agricultural University, 247–259.

- Friedmann, H.-P. McMichael 1989. Agriculture and the state system. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 29), 2, 93–117.
- Friedmann, H. 1982. The political economy of food: the rise and fall of the postwar international food order. In: *American Journal of Sociology* (Vol. 88) (Supplement), 248–286.
- Frows, J. 1998. The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 38), 1, 54–68.
- Geertz, C. 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég
- Gilbert, N.-R. Burrows-A. Pollert 1992. Introduction: Fordism, Post-Fordism, and Economic Flexibility. In: N. Gilbert-R. Burrows-A. Pollert (eds.) *Fordism and Flexibility. Divisions and Change*. Explorations in Sociology 41. London: Macmillan, 1–12.
- Giner, S.-E. Sevilla-Guzman 1980. The demise of the peasant: some reflections on ideological inroads into social theory. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 20), 1-2, 13–27.
- Goodman, D.-M. Redclift 1985. Capitalism, petty commodity production and the farm enterprise. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 25), 3-4, 231–247.
- Greider, Th.-L. Garkovich 1994. Landscapes: The Social Construction of Nature and the Environment. In: *Rural Sociology* (Vol. 59), 1, 1–24.
- Harris, R. P.-J. C. Bridge-C. E. Sachs-S. E. Tallichet 1995. Empowering Rural Sociology: Exploring and Linking Alternative Paradigms in Theory and Methodology. In: *Rural Sociology* (Vol. 60), 4, 585–606.
- Lowe, P. 1992. Industrial agriculture and environmental regulation: a new agenda for rural sociology. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 32), 1, 4–10.
- Mardsen, T. 1989. Restructuring Rurality. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 29), 3-4, 312–317.
- 1992. Exploring a rural sociology for the Fordist transition. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 32), 2-3, 209–230.
- Mardsen, T.-J. Murdoch-A. Flynn 1993. Regulating Land Development: Local Market Structures and Structured Markets. In: *Rural Sociology* (Vol. 58), 4, 599–625.
- Mardsen, T.-J. Murdoch-P. Lowe-R. Munton-A. Flynn 1993. *Constructing the countryside*. London: UCL Press
- McMichael, P. 1996a. *Development and Social Change: A Global Perspective (Sociology for a New Century)*. New York: Pine Forge
- 1996b. Globalization: Myths and Realities. In: *Rural Sociology* (Vol. 61), 1, 25–55.
- Miller, S. 1996. Class, Power and Social Construction: Issues of Theory and Application in Thirty Years of Rural Studies. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 36), 1, 93–116.
- Mingione, E. 1998. The social and historical construction of the models of industrial development. In: *Space inequality and difference. From "radical" to "cultural" formulations?* Athens: Milos, 82–106.

- Mormont, M. 1987. Rural nature and urban natures. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 27) 1, 3–20.
- 1990. Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Mardsen, T.–P. Lowe–S. Whatmore (eds.) *Rural Restructuring*. London: David Fulton, 21–44.
- Newby, H. 1977. *The Deferential Worker*. London: Allen Lane
- Newby, H. 1985. 25 years of rural sociology. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 25), 3–4, 207–213.
- Pahl, R. 1966. The rural-urban continuum. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 6), 4, 299–327.
- Ray, Ch. 1998. Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, (Vol. 38), 1, 3–20.
- Scott, J. 1996. Az ellenállás hétköznapi formái. In: *Replika*, 23–24, 109–130. (December)
- Shanin, T. 1976. A world without rural sociology? In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 16) 4, 233–237.
- Whatmore, S. 1990. Theories and practices for rural sociology in a 'new' Europe. In: *Sociologia Ruralis* (Vol. 30), 3–4, 251–259.